

Lajien synty: Tekstilaji kielitieteen semioottisessa metateoriassa

TOMMI NIEMINEN

Väitöksenalkajaisesityelmä 16. huhtikuuta 2010 Jyväskylän yliopistossa

Tekisi mieleni aloittaa muinaisesta Kreikasta, ellei se olisi retoriseksi ratkaisuksi niin kulunut – Platonista, Aristoteleesta ja stoalaisista: sieltä, mistä kaikki alkoi ja missä monet nykyiset kielitieteen ratkaisut näyttäytyvät yksinkertaisemmissa, naiivimmissa muodoissaan.

Kielitieteen historia ulottuu katkeamattomana perinteenä sinne saakka, kolmen ja puolen vuosituhannen taakse. Vasta parin–kolmen viime vuosikymmenen aikana sitä on ruvettu kuvaamaan harhapoluksi. Samoilta tienoille voidaan ulottaa genrenkin käsitteen historia. Myös sillä on katkeamaton tutkimusperinne noista ajoista nykypäiviin. Genrejä kutsuttiin kirjallisuustieteessä harhapoluksi jo aiemmin, 1800–1900-lukujen taitteessa.

Harhapolkuja eli ei, genre on vakiintunut tieteen käsite ja viime aikoina vain vahvistanut asemiaan yhtenä tärkeänä tutkimuksen suuntana. Genrejen tutkimus on nyttemmin jakautunut monille tieteenaloille. Kielitieteessä vakiintunein suomennos genrelle on tekstilaji, joskin myös diskurssilajeista puhutaan.

Tekstilajit ovat niitä keinoja, joiden avulla kielenkäyttöä eli diskurssia voi ryhmitellä eri tavoin: tekstilajit eroavat toisistaan muodon, sisällön, päämäärän, aiotun yleisön ja monien muiden tekstiin tai tekstikontekstiin liittyvien seikkojen perusteella. Tekstilajien varsinainen käyttötarkoitus – tutkimuskäytön ulkopuolella – ei kuitenkaan ole ryhmitellä tai luokitella. Luokittelu voi olla väline, mutta väline on olemassa jotakin itsensä ulkoista tarkoitusta varten.

Jokainen merkki tuotetaan siinä tarkoituksessa, että se tulisi mielekkäästi tulkituksi. Koska maailmassa pysyvää on vain muutos, on mahdotonta astua kahdesti samaan virtaan: mahdotonta pitää yhtään merkkiä ”samana” kuin mitään aiemmin lähetettyä ja vastaanotettua. Merkki on lähettäjän väline jonkin päämäärän saavuttamiseksi, ja merkin oikea tulkinta, tunnistaminen nimenomaan siksi merkiksi mikä se on, edelly-

tys sille, että merkki toimii tässä tarkoituksessa. Diskurssiosapuolten yhteistoiminta on tarpeen, jotta merkki saapuu perille ”samana” merkkinä, jona lähti.

Merkin samuus on näin aina **tulkittua** samuutta. Samuuden tulkintaa ei voi täydellä varmuudella saavuttaa, mutta sitä voi kyllä rajattomasti lähestyä. Yksi merkki voi tulla tulkituksi monin tavoin: esimerkiksi sana *hiiri* voi olla niin ’pienikokoinen nisäkäs’ kuin ’tietokoneen oheislaitekin’. Kumpikin näistä merkityksistä (ja jokainen mahdollinen muu) on merkin *telos*, tulkinnan finaalinen päämäärä. Tulkintaa tukemaan voidaan kuitenkin asettaa toisia merkkejä niin, että merkit yhdessä vahvemmin ohjaavat tulkintaa tiettyyn päämäärään. Esiintyessään sanojen *keskusuksikkö* ja *kaapeli* yhteydessä sanan *hiiri* eläimeen viittaava tulkinta syrjäytyy, koska tällaista tulkintapäämäärää ei muilla mainituilla sanoilla ole. Toisaalta jos sanotaan *Hiiri löytyi keskusuksikon sisältä kaapelista kiinni*, kumpikin tulkinta on yhä mahdollinen.

Merkkien tulkinta eli se, mistä merkistä kulloinkin on kyse, riippuu siis paljon muista merkeistä. Merkkien itsenäisyys on vain osittaista.

Kielitieteen harhapolku, johon alussa viittasin, oli syrjäyttää tämä arkinen tieto kielien käytöstä ja kielenyksiköiden olemisen tavasta ja esittää merkit vain suhteessa siihen kokonaisuuteen, ”kieleen”, jonka ne tieteen metodologiassa muodostavat. Harhapolulle astumisen syyt ovat moninaiset, mutta yksi ilmeisimmistä oli se, että aktiivinen, teonkaltainen tulkinta haluttiin lähinnä tutkimuskäytännön syistä pakottaa passiiviseksi, staattiseksi, olionkaltaiseksi merkitykseksi. Jälkimmäinen on lopputulos, ei lähtökohta: toistuvat tulkinnat vahvistavat sitä, että jokin tulkitaan jollakin tavoin. Ympäristön – niin ajallisen kuin paikallisenkin – voimaa tulkinnan ohjaamisessa ei kuitenkaan pitäisi unohtaa; eikä kai todella koskaan unohdettukaan.

Tutkiessaan eri ilmiöitä tiede käyttää apunaan malleja, jotka abstrahoivat, yksinkertaistavat, todellisuutta. Tämä on hyväksyttävä tapa ja luultavasti ainoakin mahdollinen mallintamisen väline. Ongelma siitä tulee vasta, jos mallin asema tieteen sisäisenä välineenä unohdetaan ja malli itsessään asettuu tutkimuskohteeksi.

Viime vuosikymmenten aikana kielitiede, tai ”kielentutkimus”, on nähnyt kovasti vaivaa palatakseen harhapolultaan. Metodologisia välineitä on päivitetty uuden, kontekstuaalisen tiedon mukaisiksi, ja tulkinta palautettu sille kuuluvaan asemaan osana kieltä koskevaa tutkimusta. Samalla on törmätty tieteenalojen rajanvedon ongelmiin, jotka ovat jotkut johtaneet jopa väitteeseen, että ”kieltä ei ole”. Sitä ei ole nimenomaan sellaisena tiedon kohteena, kuin välillä tavattiin esittää.

Diskurssin kontekstiin palauttamisen metodologisina apuvälineinä kielitiede on käyttänyt monia käsitteitä – *diskurssi* ja *konteksti* niistä esimerkkeinä. Myös *tekstilaji* kuuluu näihin, ja se on erityisen kiinnostava siksi, että tekstilaji on tyyppillisissä kuvauksissa yhdistetty nimenomaan viestinnän päämääriin, mikä tuo sen erityisen lähelle tulkinnan näkökulman keskiötä.

Nykynäkemyksen mukaan tekstilajeja on arjessa kaikkialla. Kaikilla niistä ei ole nimiä eikä kaikkia arjessa edes aktiivisesti havaita siksi, mitä ne ovat. Tekstilajit ovat osa sitä, miten arjen viestit saavuttavat ympärilleen riittävästi muita merkkejä – Charles S. Peircen termin tulkitsimia –, jotta ne tulevat mielekkäästi ja seuraamuksellisesti tulkituiksi.

Tekstilajeja on kuitenkin itsessään monenlaisia. Venäläisen kirjallisuustieteilijän ja filosofin Mihail Bahtinin kuuluisa jako ensi- ja toissijaisiin diskurssilajeihin palvelkoon esimerkistä. Bahtin esittelee jakonsa vapaasti suomentaen näin:

Tässä on erityisen tärkeää kiinnittää huomiota hyvin tärkeään eroon ensisijaisten (yksinkertaisten) ja toissijaisten (kompleksisten) diskurssilajien välillä (mitä ei pidä ymmärtää funktionaaliseksi eroksi). Toissijaiset (kompleksiset) diskurssilajit – romaanit, näytelmät, kaikenlaiset tieteelliset tutkimukset, kommentaarin pääalajit jne. – nousevat kompleksisemmassa ja verrattain kehittyneemmässä ja järjestyneemmässä kulttuurisessa viestinnässä (ensisijaisesti kirjoitetussa), joka on taiteellista, tieteellistä, sosiopoliittista jne. Muodostumisprosessissaan ne omaksuvat ja sulauttavat erilaisia ensisijaisia (yksinkertaisia) tekstilajeja, jotka ovat muotoutuneet välitömässä puheyhteydessä. (Bahtin 1986: 61–62.)

Toissijainen laji, josta Bahtinin perinpohjaisimpana esimerkkinä oli moderni romaani, käyttää täten ensisijaisia lajeja viestintävaroina hyväkseen – sisällyttää niitä itseensä, viittaa niihin monin tavoin ja muuntaa ne palvelemaan välillisempiä tarkoituksia. Ensisijaisen lajin tavoitteet ovat lähempänä käyttötilannettaan, toissijainen dekontekstualisoi ne eli irrottaa ne alkuperäisestä käyttökontekstistaan, jolloin niiden avulla voi viitata kauemmas tilanteen ulkopuolelle. Bahtin tähdentää, ettei ensi- ja toissijaisten diskurssilajien ero ole funktionaalinen: kummatkin toimivat viestinnässä samoin. Ero on geneettinen eli historiallinen.

On tärkeää todeta, ettei Bahtin kuvauksessaan todennäköisesti tavoitellut diskurssilajien yleistä taksonomiaa eli luokitusta. Toisin sanoen hän ei halunnut väittää kaikkien diskurssilajien jakautuvan joko ensi- tai toissijaisiin niin, ettei yksittäinen laji voisi olla kumpaakin, vaan että kahden annetun lajin välillä on aina mahdollista olla sellainen suhde, että toinen sisällyttää toisen tai tulee käytetyksi toisessa. Tietyn parin ensisijainen voi siis olla toisen parin toissijainen laji. Kirjoitettu kieli, jossa tilanteisesta kontekstista irrottautuminen on helpompaa, on erityisen hedelmällinen maaperä toissijaisten lajien synnylle.

Paraikaa olen keskellä diskurssilajia, jolla on paitsi oma tarkka nimensä myös omat tarkat sääntönsä: *lectio præcursoria* lienee yksi tarkimmin säänneltyjä nykyisiä puhe- lajeja. Säännön mukaan se sijoittuu väitöstilaisuuteen, nimenomaisesti sen alkuun. Se on yksi tieteen tekstilajeista, mikä velvoittaa sen argumentoimaan rationaalisesti asiapuusteina eikä vetoamaan kuulijoidensa tunteisiin tai mielihaluihin. Se ottaa kantaa ja väittää, mutta esimerkiksi politiikan puheista se eroaa niin, että yleisön odotetaan kuuntelevan sitä hiljaa, puhumatta väliin, kyselemättä tai nousematta raikuviin aplodeihin. Lektioilla on myös tarkahko mitta, ja perinteisen (vaikka viime vuosina väljentyneen) säännön mukaan sen sisällöllekin on asetettu erityisiä vaatimuksia.

Yksittäisen lektion nimenomaiseen rakenteeseen tai kielenpiirteisiin sääntö ei kuitenkaan puutu. Tekstin jäsennyksen ja käytettävän tyylin kirjoittaja valitsee itse. Yhtäältä tarkkaan määritely tekstilaji sallii toisaalta käyttäjälleen huomattavia vapauksia.

Lektio käyttää hyväkseen julkisen puheen tekstilajia eli on suhteessa siihen toissijainen. Aloittaessani oman lektioni antiikin suurista nimistä herättelin varmaan monen

vastaanottajan tulkinassa tutun vasteen stereotyyppiseen juhlapuheeseen, joka alkaa ”Jo muinaiset roomalaiset” ja etenee siitä kronologisesti kohti nykypäivää. Tein tästä tulkinasta eksplisiittisen mainitsemalla heti, että antiikista aloittaminen on retorisena ratkaisuna kulunut.

Kuulijan odotusten nostattaminen, palkitseminen tai torjuminen osoittaa, kuinka diskurssi toimii Wittgensteinin sanoin pelinä. Peli mahdollistuu vasta vastapelaajan avulla: syöttö edellyttää syötönpalautusta tai vähintäänkin sen mahdollisuutta. Pelin luonnehtiminen tai kuvaaminen yksittäisen pelatun pelin tapahtumien kautta ei kuitenkaan tavoittaisi sitä, mitä peli todella on. Nämä ovat osa peliä mutteivat koko peli.

Syöttö ohjaa vastapelaajaa johonkin suuntaan, mutta ei pakota häntä sinne. Itse asiassa peli ei olisi peli, jos pelaaja ja vastapelaaja toimisivat täydessä yhteisymmärryksessä. Pallopelin yksinkertaisemmassa, vähempien mahdollisuuksien maailmassa se kuitenkin olisi periaatteessa ehkä saavutettavissa, viestinnän maailmassa ei. Viestintä tuskin olisi tarpeenkaan, jos se onnistuisi aina täydellisesti.

Paitsi puhe, lektio on osa väitöstä, joka on vuorostaan suhteessa siihen toissijaisen laji, koska väitöksen voi väittää sisällyttävän lektion osaksi itseään ja käyttävän sitä osana itseään.

Mutta mikä itse asiassa on väitys – tekstilajina? Onko se kustoksen ilmoituksesta alkava ja toiseen päätyvä, usean eri tekijän yhteistyönä tuotettava teksti, vai pitäisikö väittelijän omaa suoritusta tarkastella omana tekstinään ja vastaväitöstä omanaan? Näiden välillä on kuitenkin resiprookkinen, kysymysten ja vastausten kaltainen suhde, joka sitoo ne tiiviisti yhteen, vaikkei kustoksen muodollisille alkua ja loppua merkitseville lausumille myöntäisikään niiden eksplisiittisesti vaatimaa arvoa.

Väitys ei myöskään ole olemassa ilman väitöskirjaa, joka väitöksestä poiketen on kirjoitettu teksti. Eri tekstilajit muodostavatkin perheitä, ryppäitä ja ketjuja, jotka olemassaolollaan tukevat toisiaan tai joiden olemassaolo jopa edellyttää muiden olemassaoloa juuri tietyllä tapaa, tietyssä suhteessa ja tietyssä järjestyksessäkin.

Ensi- ja toissijaisen lajin erottaminen on vasta alku sille, että todella puhutaan *lajien synnystä*. Lajien ”oleminen” teksteistä ja diskurssitilanteista riippumattomina tieteellisen tai muun tarkastelun kohteina on niiden ehkä vähiten kiinnostava piirre. Huomatavasti kiinnostavammiksi lajit käyvät, kun niitä tarkastellaan aktiivisessa toiminnassa, missä ne muun muassa kuljettavat mukanaan historiaansa Bahtinin ensi- ja toissijaisen lajien mielessä.

Annetaan kuitenkin asianmukainen arvo myös sille kontekstittoman kielitieteen tutkimuksen perinteelle, joka syntyi antiikissa ja huipentui 1900-lukua hallinneessa strukturalistisessa metateoriassa. Se ei suinkaan ollut niinkään väärässä, vaan tarkasteli asioita näkökulmasta, jonka se itse – usein käytännön syistä – oli ahtaasti rajoittanut. Voisi esittää verrannon Newtonin klassiseen mekaniikkaan ja suhteellisuusteorian ja kvanttimekaniikan jälkeiseen uuteen fysiikkaan: tarkasteltaessa asioita ihmisen apuvälineettömästä näkökulmasta, klassinen mekaniikka on ”riittävän oikein”. Vasta tullessa hyvin pieniin tai hyvin nopeisiin ilmiöihin sen todellisuutta mallintava virhe nousee ratkaisevan suureksi.

Klassiseen mekaniikkaan rinnastuva, kontekstittomia merkkejä korostava kielitiede tarkastelee jähmettynyttä tulkintaa: diskurssitoimijan neutraaleja odotuksia merkiltä ja

sen synnyttämältä toiminnalta. Näistä odotuksista voi täydellä syyllä puhua diskurssi-toimijan *intuitiona*, koska ne muodostavat sen hetkellisen, refleктоimattoman vasteen, joka hänellä on merkkeihin silloin kun ne eivät *toimi* merkkeinä vaan ainoastaan tulevat sellaisina *tarkastelluiksi*. Vastaavasti todellisista tulkinnoista ja todellisesta merkki-toiminnasta voi puhua sinä *empiriana*, joka tutkijan on mahdollista havaita ja joka on hänelle lopulta ainoa väylä niin omaan kuin muiden diskurssitoimijoiden intuition.

Intuitiolla on yhteys diskurssin sääntöihin. Säännöt edeltävät toimintaa ja seuraavat sitä, mutta itse toiminnassa ne muuttuvat muuksi. Sääntö on finaalinen ja hakeutuu yleisiin päämääriin, toiminta taas kausaalinen ja etenee syistä seurauksiin. Ilman sääntöjä toiminta olisi vain merkityksetöntä tapahtumista, mutta ilman toimintaa sääntö olisi vain kuollut kirjain. Kumpikin on toiselle tarpeen: intuitio ja empiria ovat merkitoiminnassa erottamattomasti yhtä.

Tarkasteltaessa tekstilajeja ei täten ole syytä puhua vain empiriasta eli todellisista, kontekstillisistä teksteistä ja diskurssista, vaan on otettava huomioon se intuitioiden, sääntöjen ja finaalisuuden yleisempi näkökulma, jonka vuoksi empiria, tekstit ja toiminta ovat olemassa. Näin tutkimus voi edetä intuition (teesin) ja empirian (sen antiteesin) tarpeellisesta mutta usein liian voimakkaasti esitetystä vastakkainasettelusta kohti hedelmällistä synteesiä.

Lähteet

BAHTIN, MIHAIL 1986: *Speech genres and other late essays*. Toim. Caryl Emerson & Michael Holquist. Käänt. Vern W. McGee. Austin: Texas University Press.

Tommi Nieminen: *Lajien synty: Tekstilaji kielitieteen semioottisessa metateoriassa*. Jyväskylä Studies in Humanities 136. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2010.

Kirjoittajan yhteystiedot:
Kieli- ja käännöstieteiden laitos
20014 Turun yliopisto
etunimi.sukunimi@utu.fi